

PREGOVORI KRALJEVINE SHS I ITALIJE OD OKUPACIJE RIJEKE DO RIMSKOG SPORAZUMA 1924. GODINE*

Msr Milan Videnović**

APSTRAKT: Cilj rada je da na osnovu analize objavljene i neobjavljene izvorne građe prikaže dinamiku i faze u pregovorima između Italije i Kraljevine SHS po pitanju Rijeke. Rad hronološki obuhvata period od italijanske okupacije Rijeke 16. septembra 1923. godine do potpisivanja Rimskog ugovora 27. januara 1924. godine. Kako bi se bolje shvatile političke okolnosti u radu će biti prikazan pregled političke situacije neposredno pre početka direktnih pregovora između Beograda i Rima. Pomenuti period karakteriše zvaničan prelazak pregovaračke inicijative na Momčila Ninčića, ministra inostranih dela Kraljevine SHS. Njegova rešenja u vezi sa Rijekom u velikoj meri bila su formulisana na osnovu stavova kralja Aleksandra I Karađorđevića.

KLJUČNE REČI: Italija, Kraljevina SHS, pregovori, Rimski sporazum, 1923. godina, Rijeka, Mussolini

Italija i Kraljevina SHS do okupacije Rijeke

Tokom Velikog rata međusobni odnosi Kraljevine Srbije i Kraljevine Italije prošli su proces od nepoverenja do neprijateljstva. Program jugoslovenskog ujedinjenja je u očima italijanskih političara posmatran kao opasnost po dominantan italijanski položaj na Jadranskom moru. Sa druge strane, pretenzije Italije su u srpskim diplomatskim krugovima shvaćene kao njen pokušaj da na Balkanu preuzme ulogu Austrougarske. Prema ugovoru koji je sa silama Antante sklopila u Londonu, 26. aprila 1915. godine, Italija je obezbedila teritorijalno proširenje koje bi joj garantovalo buduću dominaciju u jadranskom basenu. Odredbama pomenutog ugovora bilo je određeno da Rijeka, iako italijanska po karakteru, postane

* Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo, nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-66/2024-03).

** Istraživač-saradnik, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš, Republika Srbija
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2913-8930>, E-mail: milan.videnovic@filfak.ni.ac.rs

glavna luka umanjene Austrougarske ili nezavisne Hrvatske. Međutim, po sklapanju primirja sa Austrougarskom, Italijani su osim teritorija obećanih Londonskim ugovorom okupirali i grad Rijeku. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, uprkos posredovanju velikih sila nije došlo do kompromisa između italijanske delegacije i predstavnika novostvorene jugoslovenske države. Usled neispunjenja italijanskih pretenzija, javilo se opšte nezadovoljstvo u italijanskom društvu, manifestovano kroz mit o „osakaćenoj pobedi“.¹

U italijanskom javnom mnjenju je, nakon stvaranja pomenutog mita, Rijeka postala jedan od glavnih simbola nepravde učinjene Italiji. Avantura Gabrijela D'Anuncija je postavila Rijeku u sam centar nacionalnih prioriteta. Na taj način je u javnosti stvoreno uverenje da se nacionalno ujedinjenje nije moglo smatrati dovršenim ukoliko bi Rijeka ostala izvan Italije.² Riječka luka, koja je pripadala ugarskom delu Dvojne monarhije, razvijana je kako Ugarska ekonomski ne bi zavisila od Trsta. Nestankom Dvojne monarhije, ugarske oblasti naseljene Hrvatima koje su ekonomski gravitirale ka riječkoj luci ušle su u sastav Kraljevine SHS. Saobraćajne komunikacije zapadnog dela jugoslovenske države omogućavale su jedino povezanost sa riječkom lukom, Split je bio suviše udaljen i odvojen teškim terenom. Upravo je iz tih razloga bilo pogubno za Hrvate da i Trst i Rijeka budu u rukama Italije. To je pred jugoslovenske državnike postavljalo zadatak da u pregovorima oko statusa Rijeke, međunarodno pitanje treba rešiti na način koji ne bi ugrozio ekonomske interese i doveo do narušavanja srpsko-hrvatskih odnosa.³

Tokom, 1919. i 1920. godine pitanje budućih odnosa Italije i Kraljevine SHS je, sve do formiranja vlade Đovanija Đolitija, stajalo u mestu.⁴ Pregovori koji su usledili između delegacija ovih država, rezultirali su potpisivanjem ugovora u Rapalu, 12. novembra 1920. godine. Prema odredbama sporazuma, Rijeka je trebalo da postane nezavisan grad-država. Italija se članom 5. obavezala da svoje trupe povuče sa jugoslovenske teritorije. O sprovođenju odluka je trebalo da se stara združena komisija.⁵ Komisija je početkom marta definisala povlačenje Italijana u tri faze (do

¹ Dragoljub Živojinović, „Ratni ciljevi Srbije i Italija (1917)“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (1983), 910; Miroslav Radivojević, „Serbia, Italy's entrance into World War I, and The London agreement: a new interpretation“, *Istraživanja*, br. 31/2020, Novi Sad, 187–189; Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i Jugoslovensko pitanje 1914–1918* (Zagreb: Školska knjiga, 1970), 395–397; Bogdan Krizman, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 2, no. 1 (1970), 23–25; Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920* (Novi Sad: Prometej, 2019), 234–235. Karlo Sforca, *Немари савремене Европе*, (Београд: Космос, 1932), 241–251; Драгољуб Живојиновић, *У потрази за империјом Италија и Балкан почетком XX века*, (Београд: Албатрос плус, 2013), 120–148.

² Michele Rallo, *Il coinvolgimento dell'Italia nella Prima Guerra Mondiale e la „Vittoria Mutilata“*, (Roma: Settimo Sigilo, 2007), 124, 177–178, 197; Carlo Sforca, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, (Roma: Mondadori, 1944), 105–113.

³ Rapalski ugovor-zbirka dokumenata (u daljem tekstu RU), urednik: Vojislav M. Jovanović, (Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1950), dok 8.

⁴ Enes Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, *Istorija XX veka*, br. 14–15, (1982), 134. Milak daje najširu analizu pokušaja rešavanja Riječkog pitanja u jugoslovenskoj istoriografiji i prikazuje refleksiju tog problema na jugoslovensko-italijanske odnose.

⁵ RU, dok. 46; Драгољуб Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*“: *италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 415–421; Francesco Caccamo, *L'Italia e La „Nuova Europa“*, (Milano: Luni Editrice, 2000), 304.

1. aprila, do 20. aprila i do 1. maja). Konvencijom iz Santa Margerite od 23. oktobra 1922. godine su bila uređena pitanja luke u Bankini, povezanosti Zadra sa zaleđem i evakuacije Italijana iz treće zone. Dogovoreno je formiranje združene paritetne komisije, koja je trebalo da prati primenu ugovora iz Rapala.⁶

Međutim, u Italiji je ubrzo došlo do krupnih političkih promena kada su, u oktobru 1922. godine, fašisti preuzeli vlast. Njihov vođa i novi predsednik vlade, Benito Mussolini, krajem meseca je u intervjuu u *Tajmsu* izjavio da veruje u sporazum sa Jugoslovenima. Sličan stav prema Kraljevini SHS je pokazivao i u parlamentarnim govorima tokom novembra. Da je zaista u tom trenutku zastupao takve stavove svedoči i njegova komunikacija sa Vojislavom Antonijevićem, jugoslovenskim poslanikom u Rimu, koga je uveravao da želi održavanje *statusa quo*, naglašavajući da će poštovati potpisane ugovore i sprečiti upade fašista u Dalmaciju.⁷

Krajem 1922. godine, Mussolini je napravio zaokret u pogledu sporazuma sa Jugoslovenima. Glavni razlozi za to su bili unutrašnje prirode, usled čega aktuelizovanje pitanja Rijeke dovodi u vezu sa potrebom da se zadovolji italijansko javno mnjenje. Međutim, posmatrajući opšti međunarodni kontekst, Mussoliniju je slobodu spoljnopoličkog delovanja omogućilo komplikovanje situacije Rurskoj oblasti od januara 1923. godine.⁸

Nastavak pregovora je označen ratifikacijom konvencija iz Santa Margerite u italijanskom Parlamentu, u februaru 1923. godine i formiranjem paritetne komisije. Novi Mussolinijev koncept je podrazumevao podelu riječke države između Italije i Kraljevine SHS tako da Rijeka pripadne Italijanima. Tokom marta je postalo jasno da su članovi paritetne komisije pod Mussolinijevim uticajem pokušavali da revidiraju ugovor iz Rapala.⁹ Italijanski istoričar Masimo Bukareli donosi zaključak da je Mussolini nameravao da poveže evakuaciju italijanskih okupacionih zona u Dalmaciji i ustupanje luke Baroš i Delte Kraljevini SHS u zamenu za prihvatanje italijanske aneksije Rijeke.¹⁰ Vlada u Beogradu je zbog

⁶ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941* (Zagreb: Školska knjiga, 1971), 39.

⁷ I Documenti Diplomatici Italiani (Dalje: DDI, VII–I), serie VII, vol. I, (Roma: Istituto Poligrafico dello Stato P.V., 1953), dok. 166, *Mussolini Kvartijeriju*; Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 341, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu, fascikla 26, arhivska jedinica 85, Telegram Gavrilović MID–u, pov. br. 402 od 31. 10. 1922. godine, (Dalje: AJ, 341-26-85); Isto, Telegram Ninčića Gavriloviću, pov. br. 1265 od 6. novembra 1922. godine.

⁸ DDI, VII–I, dok. 177, 235, 237, 246, 266, 283, 292, 298, 304, 308, 326, 328, 330, 331, 335, 338, 340; Андрей Митровић, *Време нетрпеливих: Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Подгорица: ЦИД, 1998), 192–194; Vojislav Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935: Le rôle de la Yougoslavie“, *Balkanica*, XXXVI (2005), 186–187; Enes Milak, *n.d.*, 137.

⁹ Милан Ристовић, *Mussolini ante portas: Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*, (Београд: Службени гласник, 2021), 103–107; E. Milak, *n.d.*, 142–150; Lavo Čermelj, „Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS 1924“, *Zgodovinski časopis*, vol. IX, no. 1–4, Ljubljana (1955), 193; Luciano Monzali, *Il Sogno dell'Egemonia. L'Italia, La Questione Jugoslava e L'Europa Centrale (1918–1941)*, (Firenze: Le Lettere, 2010), 37; Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, (Bari: Edizioni B.A. Graphis, 2006), 28; Francesco Lefebvre D'Ovidio, *L'Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del governo Mussolini alla grande depressione (1922–1929)*, vol. I, (Roma: Edizioni di Storia e de Letteratura, 2016), 363–366.

¹⁰ M. Bucarelli, *n.d.*, 28; Do sličnih zaključaka dolazi i Monzali (L. Monzali, *n.d.*, 38).

parlamentarnih izbora odgovorila tek 10. jula 1923. godine zahtevom za ustupanje Zadra u zamenu za prihvatanje aneksije Rijeke.¹¹

Musolinijeva politika prema istočnom susedu je dobijala sve agresivniji oblik. U prepisci sa komandantom italijanske mornarice i prilikom govora u Veneciji, Duče je istakao italijanske pretenzije na jugoslovenski deo Dalmacije. Vlada u Beogradu je strahovala da bi prihvatanjem zahteva zbog hrvatske opozicije došlo do unutrašnjih nemira. Preovladalo je uverenje da su ponuđeni ustupci nedovoljni u zamenu za Rijeku, posebno jer je Kraljevina SHS već kontrolisala luku Baroš i Deltu. Duče je prilikom susreta sa Vojislavom Antonijevićem, jugoslovenskim poslanikom u Rimu 19. jula, odbio jugoslovenski zahtev za ustupanjem Zadra.¹²

Kako paritetna komisija nije razrešila poverena pitanja, Kraljevini SHS je 8. avgusta upućen ultimatum, u kojem se tražilo prihvatanje italijanskih zahteva do kraja meseca. U Kraljevini SHS su za 19. avgust bili zakazani lokalni izbori, pa se vladajuća elita plašila da bi informisanje javnosti o toku pregovora oko Rijeke ugrozilo izborni rezultat. List *Giornale D'Italia* je nakon upućivanja ultimatumu pozivao na aneksiju Rijeke. Italija je grupisala vojsku prema jugoslovenskoj granici, a beogradska štampa je prenosila da se priprema vojna intervencija prema Rijeci.¹³

Italijanska akcija u Rijeci je odložena zbog sukoba sa Grčkom, koji je nastao kao posledica ubistva italijanskog generala Enrika Telinija, 27. avgusta. Italijanska mornarica je kao odgovor na incident okupirala ostrvo Krf, nakon čega je Grčka pokušala da se žali Društvu naroda.¹⁴ Međutim, na kraju joj je nametnuto ispunjenje većine italijanskih zahteva u zamenu za povlačenje sa Krfa. Francuska je zbog Musolinijeve podrške u krizi oko Rura podržala italijansku politiku prema Grčkoj, slabeći na taj način i poziciju Kraljevine SHS u sporu oko Rijeke. Iako je izbijanje Krfske krize, uzrokovalo pomeranje roka za odgovor Jugoslovena na italijanski ultimatum do 15. septembra, Musolini je krizu sa Grčkom koristio za vršenje pritiska na Kraljevinu SHS. Predsednik francuske vlade Remon Poenkare je 5. septembra savetovao jugoslovenskom predsedniku vlade Nikoli Pašiću da vodi pomirljiviju politiku prema Italiji.¹⁵ Kada je 12. septembra u Ženevi izvršena delimična ratifika-

¹¹ E. Milak, *n.d.*, 149; M. Bucarelli, *n.d.*, 28.

¹² AJ, 341-26-85, Telegram Ninčića Poslanstvu u Londonu, str. pov. br. 430 od 16. 7. 1923. godine.

¹³ „Kralj i Kraljica na Bledu”, *Politika*, 14. 8. 1923. g., 4; „Misija g. N. Pašića”, „Situacija – Incident na Triglavu”, *Politika*, 8. 8. 1923. g., 1–2; E. Milak, *n.d.*, 150; „Prekid rada paritetne komisije”, *Politika*, 13. 8. 1923. g., 5; „Opštinski izbori”, „Sudbina Rijeke”, *Politika*, 20. 8. 1923. godine, 1, 5; „Musolinijev organ o Rijeci”, *Politika*, 11. 8. 1923. g., 5; „Italijanske vojničke pripreme – Okupacija i aneksija Rijeke?”, *Politika*, 12. 8. 1923. g., 4.

¹⁴ James Barros, Mussolini's first aggression: The Corfu Ultimatum, *Balkan Studies*, vol. 2, no. 2 (1961), p. 282–283; James Barros, *The Corfu incident of 1923, Mussolini and the League of Nations*, (New Jersey: Princeton, 1965), 22–24; J. S. Papafloratos, The Fiume and the Corfu Incidents, *Balkan Studies*, vol. 45, no. 2 (2004), p. 268.

¹⁵ AJ, Fond 388, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Parizu, fascikla 10, arhivska jedinica 25, list 407–408, Telegram Spaljškovića MID–u, pov. br. 869 od 8. 9. 1923. godine (Dalje: AJ, 388-10-25); *Isto*, list 406, Telegram Spaljškovića MID–u, pov. br. 865 od 7. 9. 1923. godine; I Documenti diplomatici italiani (U daljem tekstu: DDI, VII–II), serie VII, vol. II, (Roma: Istituto Poligrafico dello Stato P.V., 1955), doc. 314, 203, Rim, 7. 9. 1923. godine, *Pereti de la Roka Musoliniju*; *Isto*, doc. 337, Ženeva, 11. 9. 1923. godine, *Tosti di Valminuta Musoliniju*; „Sporazum o Rijeci”, *Politika*, 3. 9. 1923. g., 2; Peter J. Yearwood, „Consistenrly with Honour”: Great Britain, The League of

cija ugovora iz Rapala, Poenkare je to video kao svoj diplomatski uspeh. Jugoslovenski poslanik u Parizu, Miroslav Spalajković je nakon čina ratifikacije iznio pretpostavke o ustupanju Rijeke.¹⁶

Iz susreta Pašića sa italijanskim ambasadorom u Parizu Romanom Avecanom, 6. septembra, može se zaključiti da su Jugosloveni početkom septembra bili protivni italijanskoj okupaciji Rijeke, zastupajući stav da dogovor treba bazirati na ugovoru iz Rapala. Pašić je Avecani najavio je da će se zbog pritiska javnosti prepustiti dalje vođenje pregovora ministru inostranih dela Momčilu Ninčiću. U razgovoru sa italijanskim zvaničnikom Tostijem di Valminutom Ninčić se izdavao za pristalicu dogovora sa Italijom, navodeći da on i jugoslovenski kralj Aleksandar I Karađorđević zastupaju iste stavove. Naglasio je da interesi srpske buržoazije gravitiraju ka Egejskom moru, Solunu, Splitu i Kotoru, dok Rijeka nije imala presudnu važnost za Srbe. To je pokazivalo da su vladajući krugovi u Beogradu bili spremni da promene držanje, hrabreći na taj način Italiju da sprovede svoje namere.¹⁷

Okupacija Rijeke i Bodrerova misija

Akciji Italije pogodovalo je pogoršanje političke situacije u Rijeci, nakon što je grad 2. septembra ostao bez vlade. Kako Kraljevina SHS nije ispunila italijanski ultimatum po isteku roka 15. septembra, italijanski otpravnik poslova u Beogradu Konzalvo Sumonte je savetovao Musoliniju da naredi okupaciju Rijeke. Stavljanjem grada pod direktnu kontrolu Italije 17. septembra, otpočela je nova faza u pregovorima između Italije i Kraljevine SHS. Akcija nije naišla na potpunu saglasnost diplomatskih krugova. Italijanski delegat u Društvu naroda Antonio Salandra nije u potpunosti bio naklonjen okupaciji, jer je uzimao u obzir mogućnost da bi se vlada u Beogradu mogla žaliti Društvu naroda.¹⁸

Na dan okupacije Rijeke u Beograd je doputovao italijanski general Aleksandar Bodrero sa zadatkom da razgovara sa kraljem Aleksandrom. Iz Sumonteovog izveštaja o pomenutom razgovoru postoji samo kraljev odgovor, iz kojeg se može zaključiti da je Bodrero ponudio politički sporazum. Kralj se izjasnio pozitivno o takvom sporazumu i predložio da se dalja komunikacija sa Musolinijem odvija upravo preko generala. Pitanje Rijeke je posmatrao kao prepreku za postizanje poli-

Nations and the Corfu Crisis of 1923", *Journal of Contemporary History*, vol. 21, no. 4 (Oct., 1986), 559–560; J. S. Papafloratos, *n.d.*, 269; AJ, 388-10-25-406, Telegram Spalajkovića MID-u, pov. br. 865 od 7. 9. 1923. godine.

¹⁶ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (da li je Jugoslavija bila Francuski „satelit“)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985), 60–61.

¹⁷ DDI, VII–II, doc. 306, 199, Pariz, 7. 9. 1923. godine, *Romano Avecana Musoliniju*; *Isto. doc.* 314, 203, Rim, 7. 9. 1923. godine, *Pereti de la Roka Musoliniju*; *Isto. doc.* 337, Ženeva, 11. 9. 1923. godine, *Tosti di Valminuta Musoliniju*; AJ, 388-10-25-410, Telegram Perića Pašiću, str. pov. br. 676 od 9. septembra 1923. godine.

¹⁸ William Klinger, *Un'altra Italia: Fiume 1724 – 1924*, (Rovigno: Centro di ricerche storice Rovigno, 2018), 382–383; „Italija je uzela Rijeku“, *Politika*, 18. 9. 1923. g., 1; E. Milak, *n.d.*, 153; L. Čermelj, *n.d.*, 193; Daniel Patafta, „Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918-sječanj 1924.)“, *Časopis za suvremenu povjest*, vol. 38, no. 1, (2006), 219; DDI, VII–II, doc. 371, 245, Ženeva, 17. 9. 1923. godine, *Salandra Musoliniju*.

tičkog sporazuma i normalizaciju odnosa između dve zemlje. Za jugoslovenskog monarha je bilo važno da Kraljevina SHS iz ekonomskih razloga poseduje luku Baroš i Deltu. Obećao je da bi se nakon ispunjenja ovih uslova založio za prihvatanje italijanskog anektiranja Rijeke sa koridorom. Rezultat generalove misije bilo je uvođenje ponude o političkom sporazumu i određivanje samog Bodrera za posrednika u pregovorima.¹⁹ Prema saznanjima istoričara Masima Bukarelija, kralj Aleksandar i Ninčić su još u februaru pokazivali interesovanje za sklapanje saveza sa Italijom. Musolini je ponudom političkog sporazuma nameravao da olakša rešavanje Riječkog pitanja.²⁰

Istoričar Enes Milak u citiranom radu ne spominje da se razgovaralo o političkom sporazumu i donosi zaključak da je misija generala Bodrera onemogućila italijansko-jugoslovenski razgovor na ravnopravnim osnovama. Izdvaja kraljevu akciju kao samostalnu, navodeći da se o idejama iznetim Bodreru nije konsultovao sa Pašićem i članovima vlade.²¹ S obzirom na to da za tako nešto nema potvrde u izvorima, razgovor ne treba posmatrati kao definitivno rešavanje pitanja, već kao ispitivanje kraljevih stavova. Na isti način je Tosti di Valminuta proveravao Ninčićev stav, nešto pre toga Avecana Pašićev.

U zaključku da je kraljev razgovor sa Bodrerom rešio sudbinu Rijeke, Milak nalazi uzroke za odbijanje novih jugoslovenskih predloga i prolongiranje postizanja sporazuma.²² Ovakav zaključak ne stoji, jer je sudbina Rijeke rešena italijanskom okupacijom i uspostavljanjem *de facto* kontrole nad gradom. Sa Jugoslovenima se moglo pregovarati samo o pristanku na aneksiju, odnosno da Rijeka *de iure* postane deo Italije. S obzirom na to da je pitanje Rijeke bilo definisano međunarodnim ugovorom između dve zemlje, promena statusa teritorije se mogla postići samo uz obostranu saglasnost Italije i Kraljevine SHS. U tome se sastojala jedina prednost Jugoslovena. Milak zaključuje da je kralj u završnim pregovorima oko Rijeke doveo jugoslovensku vladu i državu u podređen položaj i onemogućio povoljnije rešenje. Međutim, na primeru Krfske krize videlo da se takvo rešenje nije moglo postići, jer ni Francuska ni Engleska nisu bile spremne da ugroze dobre odnose sa Italijom i podrede sopstvene interese interesima manjih država. Od trenutka okupacije Musolinijevi zahtevi nisu bili uvećani, naprotiv, proširena je ponuda (politički i trgovinski ugovor). Uvođenjem političkog sporazuma u ponudu, on za jugoslovensku stranu postaje važniji od Riječkog pitanja jer je omogućavao konsolidaciju Kraljevine SHS dajući joj određene ruke na Balkanu. Bodrero-va misija je samo potvrdila da je kralj Aleksandar bio pristalica približavanja Italiji, čime je postavljena osnova za strategiju vršenja uticaja na njega.²³

¹⁹ DDI, VII–II, doc. 372, 246, *Sumonte Musoliniju*, Beograd, 17. 9. 1923. godine; F. Lefebvre D'Ovidio, *n.d.*, 373–376.

²⁰ M. Bucarelli, *n.d.*, 28; Bukareli je pravilno zaključio da je politički sporazum bio više prilagođen jugoslovenskim potrebama i trebalo je da joj obezbedi spoljnopolitičku stabilnost i dozvoli unutrašnju konsolidaciju. Italiji bi takav sporazum doneo mogućnost za ekonomsku, kulturnu i političku penetraciju (*Isto*, 28–29).

²¹ E. Milak, *n.d.*, 154.

²² *Isto*, 145.

²³ DDI, doc. 372, 246, *Sumonte Musoliniju*, Beograd, 17. 9. 1923. godine; Bogdan Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, (1975), 37; E. Milak, *n.d.*, 154–155.

Zvanična reakcija Francuske na okupaciju Rijeke je izostala, što se može objasniti njenim interesima u Ruru, gde joj je bila neophodna podrška Italije.²⁴ Međutim, u francuskoj javnosti je okupacija izazvala uzbuđenost. Sa druge strane, u Engelskoj nije bilo burnih reakcija, jer je britanska vlada predlagala da se spor reši direktnim pregovorima. Na dalje odluke jugoslovenske vlade i tok pregovora sa Italijom uticala je spoznaja da Francuska i Engleska nisu bile spremne da se suprotstave Italiji.²⁵

Na osnovu prepiske Perića i Spaljčkovića 21. septembra saznajemo da se pripremao nastavak pregovora sa Italijom. Dan ranije Pašić je poručio Musoliniju da je spreman da pređe na direktne pregovore. Predsednik jugoslovenske vlade se približio gledištu kralja Aleksandra, međutim, u Skupštini i u komunikaciji sa francuskim zvaničnicima se držao svog ranijeg gledišta. Ove okolnosti dovode u pitanje Milakove zaključke da Pašić i jugoslovenska vlada nisu bili upoznati sa inicijativom kralja Aleksandra. Okupacija Rijeke je predstavljala novu okolnost za pregovore jer je Italija od tog trenutka direktno kontrolisala teritoriju oko koje se pregovaralo. Čin okupacije je pogodovao i jugoslovenskoj vladi u unutrašnjoj politici, jer je nestala opcija ustupanja Rijeke, umesto toga se pregovaralo o priznanju faktičkog stanja na terenu. Drugim rečima, Hrvatima je bilo teže da napadaju dogovor kojem je alternativa bio potencijalni rat sa Italijom u kojem bi prve na udaru bile upravo hrvatske i slovenačke zemlje. Takva promena je omogućila vladi u Beogradu da slobodnije pregovara, vodeći više računa o ekonomskim i političkim interesima umesto o interesima hrvatske javnosti.²⁶

Na skupštinskom zasedanju u Beogradu, 26. septembra, od vlade se zahtevalo da odbrani jugoslovenske interese u Rijeci. Pašić se u diskusiji držao toga da Rapalski ugovor mora biti osnova za pregovore, dok bi alternativa bilo iznošenje pitanja pred institucije Društva naroda. Ninčić je delio ovakvo mišljenje i poručio da postoji spremnost za pregovore, samo ukoliko bi jugoslovenski interesi bili očuvani.²⁷

Početak oktobra Pašić je u komunikaciji sa Poenkarom izrazio sumnju u postizanje rešenja oko Rijeke bilateralnim putem. Usled toga je sugerisao da bi italijansko-jugoslovenski sukob oko Rijeke trebalo izneti pred Društvo naroda ili Konferenciju ambasadora. Imajući u vidu nedavno iskustvo Grčke, predsednik jugoslovenske vlade iznošenjem ovakvih ideja nije mogao ozbiljno očekivati da bi se spor sa Italijom mogao rešiti pred pomenutim međunarodnim institucijama. Pre se može zaključiti da je Pašić pokušavao da otkrije u kojoj meri se Kraljevina SHS mogla osloniti na podršku Francuske, ispitujući usput kakav je bio njen stav prema sporazumu sa Italijom. Opreznom politikom Pašić je nastojao da prikrije promenu u stavu prema Italiji kako ne bi izgubio

²⁴ DDI, doc. 381, 250, Pariz, 18. 9. 1923. godine, *Avecana Musoliniju*.

²⁵ AJ, 388-10-25-415, Telegram Perića Spaljčkoviću, pov. br. 9019 od 20. 9. 1923. godine; AJ, Fond 395, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Bukureštu, fascikla 9, arhivska jedinica 95, list 74, Telegram Perića Čolak Antiću pov. br. 9019 od 20. 9. 1923. godine, (Dalje: AJ, 395-9-95); DDI, doc. 361, 239, Rim, 15. 9. 1923. godine, *Musolini Dela Toretiju*; Isto, doc. 374, 247, London, 17. 9. 1923. godine, *Dela Toretia Musoliniju*; AJ, 341-26-85, Izveštaj Fotića MID-u pov. br. 420 od 22. 9. 1923. godine.

²⁶ AJ, 388-10-25-416, Telegram Perića Spaljčkoviću, str. pov. br. 728 od 21. 9. 1923. godine; DDI, doc. 395, 259, Rim, 22. 9. 1923. godine, *Musolini Sumonteu*.

²⁷ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, 169; „Pred današnju buru“, *Politika*, 26. 9. 1923. g., 2; E. Milak, *n.d.*, 156; „Rijeka pred Narodnom Skupštinom“, *Politika*, 27. 9. 1923. g., 1–3.

potporu Francuske u slučaju neuspeha sporazuma sa Rimom. Sa druge strane, ove izjave se mogu dovesti u vezu sa tim što, u tom trenutku, osim Bodrerovih ponuda kralju još uvek nisu bili uručeni zvanični italijanski predlozi.²⁸

U razgovoru sa Sumonteom 3. oktobra Ninčić se ogradio od Pašićevih izjava po pitanju ugovora iz Rapala. Italijanski diplomata je iskoristio priliku da ukaže da se dozvola boravka Zanelinim policijskim snagama na teritoriji Kraljevine SHS mogla tumačiti kao neprijateljsko držanje prema Italiji. Već narednog dana, Rikardo Zanela je zamoljen da napusti Beograd. Brza reakcija jugoslovenske strane je pokazivala jasnu nameru za dogovor sa Italijanima.²⁹

Početak direktnih pregovora između Kraljevine SHS i Italije

Novi momenat je nastupio 5. oktobra, kada je Musolini izneo Antonijeviću predlog za rešavanje spora u šest tačaka. Italija je zahtevala aneksiju Rijeke u zamenu za pripajanje luke Baroš i Delte Kraljevini SHS, uz korekciju granice kod Drenove. U noti je prvi put zvanično predloženo da se sklopi politički i trgovinski ugovor. Jugoslovenski diplomata Ljubomir Nešić je 8. oktobra saopštio Sumonteu da će njegova vlada preispitati uslove i predložio sastanak Musolinija i Pašića ili Ninčića, ukazujući na to da je ministar Ninčić pokazivao veću praktičnost i spremnost za dogovor.³⁰

Prilikom susreta sa generalom Bodrerom 12. oktobra u Beogradu, Pašić se usmeno izjasnio pozitivno o sklapanju političkog sporazuma i izrazio želju da se sastane sa Musolinijem. Obećao je da će Riječko pitanje postaviti pred Skupštinu nakon razrešenja parlamentarne krize. Istog dana se i Ninčić sastao sa Sumonteom (i verovatno sa Bodrerom, jer Sumonte govori u množini). Zauzeo je blagonaklon stav i obećao da će sa Pašićem ispitati italijanske predloge i izvestiti o tome u nedelju (14. oktobra). Nakon razgovora sa Ninčićem, održan je sastanak sa Nešićem, koji je obećao da će uticati na Pašića. S obzirom na to da je kralj izrazio želju da bude informisan o toku pregovora, general Bodrero ga je nakon pomenutih prijema posetio i tražio od njega da izvrši pritisak na Pašića i Ninčića zbog bržeg postizanja dogovora. Italijani su naslućivali da Pašić uprkos izrazima dobre volje nastoji da odugovlači sa pregovorima. Takva Pašićeva strategija bi se mogla objasniti namerom da obezbedi neku dodatnu dobit za Kraljevinu SHS ili da kupi vreme dok se ne ispita stav Francuske o političkom sporazumu sa Italijom.³¹

²⁸ AJ, 388-10-25-418, Telegram Pašića Poenkareu, dok. bb. od 2. 10. 1923. godine.

²⁹ DDI, doc. 415, 272, Beograd, 2. 10. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; *Isto*, doc. 416, 273, Beograd, 3. 10. 1923. godine, *Isti istom*; *Isto*, doc. 417, 273, Beograd, 4. 10. 1923. godine, *Isti istom*.

³⁰ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*, 42; DDI, doc. 423, 278, Beograd, 8. 10. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; *Ibid*, doc. 467, 309–310, Beograd, 5. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Više o italijanskim predlozima videti u: DDI, doc. 467, 309–310, Beograd, 5. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Milak ne spominje trgovinski ugovor, umesto toga navodi da je Musolini ponudio vojni sporazum (E. Milak, *n.d.*, 158). O vojnom sporazumu nema reči u izvorima koje Milak koristi (DDI, doc. 467, 309–310, Beograd, 5. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*).

³¹ DDI, doc. 432, 286, Beograd, 12. 10. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Zaključak da se Pašić usmeno povoljno izjasnio o političkom sporazumu je potpuno novi aspekt. Ovu tvrdnju temeljimo na jezičkoj analizi. U tekstu telegrama kojim Sumonte obaveštava Musolinija da je Pašić naklonjen

U predlozima koje je Ninčić 15. oktobra uručio Sumonteu traženo je da put Jugovica–Bačići–Lenci ostane u sastavu jugoslovenske države. Osim toga, Kraljevina SHS je trebalo da zakupi riječku luku na 99 godina, dok je za željezničku stanicu predviđan međunarodni status. Jugoslovenima bi pripala luka Baroš i tok reke Riječine do desne obale. Predložena je granična linija u skladu sa članom 1. ugovora iz Rapala i ustupanje Kraljevini SHS ostrva Lastovo sa pratećim ostrvima. Za slovenske manjine u Italiji su tražena ista prava kakva su uživali Italijani u Kraljevini SHS. U odgovoru koji je zabeležen nije bilo izjašnjavanja o Musolinijevom predlogu za sklapanje političkog i trgovinskog ugovora.³²

Musolini je sredinom oktobra činio sve da izbegne komplikacije sa Jugoslovenima. U skladu sa tim je novi bugarski premijer u Rimu naišao na hladan prijem.³³ Nove komplikacije je izazvala odluka prefekta Udina da slovenački listovi tekstove moraju objavljivati na italijanskom jeziku. Revoltirani time slovenački poslanici su predali peticiju Skupštini Kraljevine SHS protiv pomenutih mera, što je moglo uzdrmati položaj vlade u Beogradu i ugroziti pregovore. Musolini je izbegavajući komplikacije naložio prefektima da prekinu sa spornim aktivnostima.³⁴

Italijani su u oktobru prvo pokušali da utiču na Pašića preko Poenkarea. Međutim, naišli su na rezervisanost iako su nudili čak i trojni sporazum.³⁵ Neposredno nakon pomenute inicijative Kliment Simon, francuski poslanik u Beogradu, raspitivao se kod italijanskog otpravnika poslova o stanju pregovora. Sumonte nije bio pristalica francuskog posredovanja, smatrajući da će sporazum lakše biti postignut direktnim pregovorima. Verovao je da će se jugoslovenska vlada odlučiti na sporazum oko Rijeke samo zbog ponuđenog pakta o prijateljstvu, jer bi se na taj način oslobodila političke zavisnosti od Francuske.³⁶

Duče je Simonovu akciju doveo u vezu sa svojim razgovorom sa francuskim ambasadorom Šarlom Ruom u Rimu. Pomenuti razgovor je trebalo da predupredi negativan stav Francuske prema zblizavanju Kraljevine SHS i Italije. U Rimu i Parizu je krajem oktobra došlo do potpune promene stavova. Musolini je nastojao da isključi Francusku iz pregovora i odustao od sklapanja trojnog sporazuma. Razlog za tako nešto pored ranijeg francuskog odbijanja i razlike u mišljenju između Kontarinija i Musolinija može biti i sukob sa Parizom oko Maroka. Pored toga, na promenu stava Francuza po pitanju sporazuma Rim–Pariz–Beograd,

sporazumu, on koristeći reč *intesa* za označavanje sporazuma, umesto npr. reči *accordo*. U ovom periodu se u duhu jezika termin *intesa* više koristio za označavanje političkog sporazuma ili saveza. Primeri: Trojna antanta – *Triplice intesa*, Mala antanta – *Piccola intesa* (*Isto*); Milak donosi pogrešne zaključke na osnovu lošeg tumačenja da se Pašić sastao sa Sumontecom 12. oktobra. Uviđom u izvore na koje se poziva, ustanovljeno je da je pomenuti sastanak održan između Pašića i Bodrera. Do zabune je verovatno došlo usled toga što je Sumonte preneo vest o sastanku (DDI, doc. 432, 286, Beograd, 12. 10. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; E. Milak, *n.d.*, 157).

³² DDI, doc. 467, 309–310, Beograd, 5. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*.

³³ AJ, 341-26-85, Telegram MID-a poslanstvu u Londonu, str. pov. br. 819 od 16. 10. 1923. godine; *Isto*, list 85, Telegram MID-a poslanstvu u Londonu, str. pov. br. 820 od 17. 10. 1923. godine.

³⁴ *Isto*, doc. 448, 297, Beograd, 24. 10. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; *Isto*, doc. 451, 300, Rim, 26. 10. 1923. godine, *Musolini Pisenteu i Monkadi*.

³⁵ M. Bucarelli, *n.d.*, 30.

³⁶ DDI, doc. 446, 296, Beograd, 24. 10. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Do potpuno istih zaključaka dolazi i Bukareli (M. Bucarelli, *n.d.*, 30).

mogla je uticati činjenica da je preko Spaljškovića otkriven sadržaj političkog sporazuma ponuđenog Kraljevini SHS.³⁷

Miroslav Spaljšković je 27. oktobra obavestio Poenkarea da je italijanska vlada, pored dogovora oko Rijeke, predložila sklapanje jednog šireg političkog sporazuma. Njegovim odredbama bi se dve strane obavezale na poštovanje mirovnih ugovora i obezbeđivanje neutralnosti jedne potpisnice ukoliko druga bude napadnuta. U slučaju da u sukobu jedna od ugovornih strana ostvari teritorijalnu dobit, druga ugovorna strana bi morala dobiti naknadu. Vlada Kraljevine SHS je tražila mišljenje Francuske, odbacujući unapred mogućnost da primi odredbu o teritorijalnim ustupcima. Primetno je da Spaljšković iznosi detaljne odredbe političkog sporazuma, iako u Musolinijevom predlogu od 5. oktobra nije bilo pomena takvih pojedivosti. To upućuje na zaključak da je u međuvremenu došlo do neke tajne komunikacije u vezi sa političkim sporazumom koji nije ostao zabeležen u dostupnim izvorima.³⁸ Potvrda za tako nešto se u fragmentima može pronaći u Sumonteovom telegramu od 18. oktobra. U pomenutom telegramu Ninčić poručuje Antonijeviću preko Musolinija da se mali deo pakta o prijateljstvu mora držati u apsolutnoj tajnosti, zbog čega je za svu komunikaciju trebalo koristiti isključivo kurire. Plan je bio da se sam pakt razmotri direktno na planiranom sastanku Musolinija i Pašića.³⁹

Musolini je potvrdio Sumonteu 27. oktobra da je naklonjen susretu sa Pašićem, ukoliko bude sigurno da će definitivni dogovor biti postignut. Predložio je da se susret održi u Milanu, jer je poslovno okruženje grada moglo dati pravu vrednost dogovoru koji će pogodovati ekonomiji dve zemlje.⁴⁰ Vladi u Beogradu je 30. oktobra dostavljen Musolinijev odgovor na jugoslovenske kontrapredloge, gde se navodi da je u nekom trenutku došlo do razmene pisama između Musolinija i Pašića. Italijani su pokazali spremnost da preispitaju predlog o ratifikaciji granice pod uslovom da se obezbedi komunikacija Rijeke sa Italijom i zaleđem. Navodeći da bi se zakupom riječke luke na 99 godina odvojila luka od grada, Italijani su predlagali da luka bude dostupna za obe strane. Za istočnu granicu Rijeke je predložena linija koju je odredio Karlo Sforca. Musolini je pristao da prizna prava slovenskog stanovništva i dopusti očuvanje institucija Kraljevine SHS u gradu. Izmena Đulijske granice je odložena, dok je zahtev za predajom ostrva Lastovo odbačen. U odgovoru nije bilo reči o političkom sporazumu iako je Spaljšković sa Poenkareom nekoliko dana ranije razgovarao o tome kao o aktuelnoj ponudi sa već definisanim odredbama.⁴¹

Početak novembra su pregovori izvesno vreme prolongirani usled Ninčićeve bolesti. Sumontea je brinulo da će Pašić u zamenu za Lastovo zahtevati ispravku granice u Idriji i Postojini. Sredinom novembra se međutim razboleo Pašić, zbog čega je Ninčić morao da preuzme vođenje poslova. Italijani su, delujući preventivno,

³⁷ DDI, doc. 457, 303, Milano, 27. 10. 1923. godine, *Musolini Sumonteu*; Joel Blatt, „France and the Corfu-Fiume Crisis of 1923”, *The Historian*, vol. 50, no. 2, (feb. 1998), 250–251; M. Bucarelli, *n.d.*, 31. M. Rallo, *n.d.*, 206.

³⁸ AJ, 388-10-25, list 424–425, Telegram Spaljškovića Poenkareu, od 27. 10. 1923. godine.

³⁹ DDI, doc. 437, 290, Beograd, 18. 10. 1923. godine, *Sumonte Kontariniju*.

⁴⁰ *Isto*, doc. 456, 303, Milano, 27. 10. 1923. godine, *Musolini Sumonteu*.

⁴¹ DDI, 467, 309–310, Beograd, 5. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Д. Живојинович, „La Dalmazia o morte”: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године, 419–420.

ukazali Jugoslovenima da je potražnja za Lastovom i izmena granice u Idriji i Postojini za njih neprihvatljiva.⁴²

Musolini je gubio strpljenje, što pokazuje njegova izjava pred Senatom u Rimu 16. novembra, u kojoj je naveo da imenovanje generala Gaetana Đardina u Riječi predstavlja aneksiju. Duče je i dalje pokazivao spremnost na ustupke Kraljevini SHS ukoliko bude priznato stanje na terenu.⁴³ Takva izjava je morala uticati na jugoslovensku vladu, jer je tek nakon toga doneta odluka da se prihvati aneksija grada. Pored toga, na odluku jugoslovenske strane da popusti po pitanju Rijeke je morala uticati i ponuda političkog sporazuma. Ninčić u novembru nije u potpunosti bio siguran da li bi trebalo u celini prihvatiti ponuđeni politički ugovor, jer mu se nije dopadala odredba o uzajamnim teritorijalnim kompenzacijama. Krajem novembra su Jugosloveni zatražili mišljenje Francuza. Poenkareu se nije dopadao sadržaj političkog sporazuma, naročito deo o neutralnosti jedne strane u slučaju rata sa drugom silom jer se takva odredba mogla upotrebiti protiv Francuske. Osim toga Ke Dorse je zabrinula druga tačka, jer nije bilo jasno sa koje strane Italija očekuje napad. Kraljevini SHS je iz Pariza savetovano da ne pristaje na treću tačku o teritorijalnim kompenzacijama. Spalajković je u razgovoru sa francuskim zvaničnikom Emanuelom de Pereti de la Rokom, 26. novembra izneo mišljenje da Italija sporazumom želi da veže Kraljevinu SHS za sebe kako bi u spoljnoj politici imala veću slobodu delovanja. Iz saveta koje su Francuzi uputili Kraljevini SHS da se drži uz Malu Antantu, poručivalo se da Francuska želi da zadrži Jugoslaviju u svojoj sferi uticaja.⁴⁴

Spalajković je politički ugovor video kao pokušaj Italije da spreči jugoslovenske pretenzije prema slovenskim mestima. Osim toga, Kraljevina SHS je zbog svog geografskog položaja kao element francuske politike mogla biti protivteža agresivnoj politici Italije. Pokazivao je skeptičnost da će u budućnosti između Rima i Beograda biti moguće pronaći *modus vivendi*. Pereti de la Roka mu je 28. novembra saopštio da bi posle sklapanja ugovora sa Italijom na red došao savez Beograda i Pariza. Istog dana, Poenkare je ponovio da je potreban dogovor u okviru Male Antante o savezu

⁴² DDI, doc. 466, 308, Rim, 5. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Isto, doc. 470, 313, Beograd, 8. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Isto, doc. 485, 325, Beograd, 19. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*; Enes Milak na osnovu Sumonteovog izveštaja od 8. novembra spominje da Italijani nisu želeli da razgovaraju o Zadru, iako u dokumentu koji citira nema pomena Zadra. Tumačeći italijanske izvore, navodi da je srpska delegacija ponudila izmenu granice u okolini Idrije i Postojine, temeljeći na tome tezu da je kralj Aleksandar uticao na Pašića da odustane od novih zahteva i ublaži stav. Uvidom u dokumenta koja je Milak koristio može se utvrditi da jugoslovenski zahtevi početkom novembra nisu bili izrađeni. Zahtev za Idrijom i Postojinom Sumonteu nikada nije saopšten od strane zvaničnih lica. Dakle, takav predlog nisu izneli Pašić, Ninčić, niti kralj Aleksandar, iako Milak navodi da su takvi zahtevi usvojeni na sednici Vlade. Bodrero je od osoblja jugoslovenskog dvora dobio informaciju da će kralj uticati na Pašića da popusti sa zahtevima, ali nije o tome razgovarao sa kraljem. Drugim rečima, nema dokaza da je zahteva zaista bilo, niti da je kralj intervenisao kod Pašića. Iz izveštaja više deluje da je Sumonte želeo da zadobije naklonost Musolinija, predstavljajući da je uspeo da spreči nove zahteve Jugoslovena (E. Milak, *n.d.*, 161; DDI, doc. 470, 313, Beograd, 8. 11. 1923. godine, *Sumonte Musoliniju*).

⁴³ W. Klinger, *n.d.*, 386.

⁴⁴ AJ, 388-10-25-427, Telegram Ninčića Spalajkoviću, str. pov. br. 1009 od 21. 11. 1923. godine; Isto, list 432, Telegram Spalajkovića Ninčiću, str. pov. br. 1140 od 27. 11. 1923. godine; J. Blatt, *n.d.*, 251; V. Vinaver, *n.d.*, 62.

Kraljevine SHS sa Italijom, što je bio još jedan pokušaj Pariza da zadrži svoj uticaj na Balkanu i u Podunavlju.⁴⁵

Prilika za razrešenje odnosa na relaciji Beograd–Rim–Pariz pružila se kada je kralj Aleksandar 3. decembra otputovao za Pariz.⁴⁶ Narednog dana se prilikom prolaska kroz Milano susreo sa generalom Bodrerom. General je preneo Musolinijeve pozdrave i želju da se sastane sa jugoslovenskim monarhom prilikom njegovog povratka kroz Italiju. Kralj se ogradio, smatrajući da bi u toku pregovora oko Rijeke takav sastanak bio nezgodan zbog Hrvata. Da bi izvršio uticaj na kralja, Bodrer mu se pridružio na putu za Pariz, gde su stigli 5. decembra i odseli u istom hotelu. Nakon što je o ovim dešavanjima obavešten, Pašić je savetovao Spalajkovića da prema generalu Bodreru budu ljubazni, ali obazrivi.⁴⁷

Kralj Aleksandar se 7. decembra u Parizu sastao sa italijanskim ambasadorom Romanom Avecanom. Na početku razgovora jugoslovenski monarh je istakao da njegove poglede u vezi sa Rijekom deli i Pašić. Međutim, u daljem razgovoru navodi da su i on (kralj) i vlada do tog trenutka uzimali u obzir hrvatske interese. To implicira da su hrvatski interesi stavljeni po strani, moguće zbog delovanja hrvatske opozicije, naročito Radića. Avecana je izneo mišljenje da jugoslovenska država treba da se usmeri prema Egeju, umesto prema Jadranu, jer je za nju bilo logičnije da Solun i dolina Drima budu glavni pristup moru, sa čime se kralj složio. Italijanski ambasador je polako diskusiju usmerio prema političkom sporazumu, ističući da bi se dogovorom sa Italijom, Kraljevina SHS oslobodila zavisnosti od Francuske i Engleske, zadržavajući dobre odnose sa obe zemlje. Kralj Aleksandar se u potpunosti složio sa ovakvim Avecaninim gledištem. Italijani su obećavanjem političkog sporazuma koji je odgovarao jugoslovenima nastojali da utiču na kralja da ubrza pregovore oko Rijeke. On je prihvatio inicijativu i obećao da će se založiti za prihvatanje sporazuma po povratku u Beograd.⁴⁸

Narednog dana, kralja su primili Pereti de la Roka i Poenkare. Jugoslovenski monarh je pokušavao da im objasni da bi pakt sa Italijom omogućio njeno isključivanje sa Balkana, čime bi Kraljevina SHS dobila veći prostor za delovanje. Poenkare je naizgled odobravao jugoslovensko-italijanski pakt istovremeno predlažući širenje Male Antante na Grčku i Albaniju, što bi za posledicu imalo jačanje francuskog bloka na Balkanu nauštrb italijanskih interesa. Inicijativa o prijemu novih članica u Malu Antantu bila je povezana sa francusko-italijanskim sukobom na Mediteranu. U Parizu su tražili nove saveznike na Balkanu zbog planiranog sklapanja špansko-italijanskog sporazuma. Za prihvatanje ove inicijative kralj Aleksandar je tražio da se

⁴⁵ AJ, 388-10-25-432, Telegram Spalajkovića Ninčiću, od 27. 11. 1923. godine; V. Vinaver, *n.d.*, str. 63.

⁴⁶ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 36.

⁴⁷ AJ, 388-10-25, list 433-434, Telegram Spalajkovića Pašiću, str. pov. br. 1168 od 5. 12. 1923. godine; *Isto*, list 435, Telegram, Pašića Spalajkoviću pov. 1170 od 6. 12. 1923. godine.

⁴⁸ DDI, doc. 499, 334–336, Pariz, 7. 12. 1923. godine, *Avecana Musoliniju*; Milak analizirajući ovaj dokument ponovo ističe samostalno delovanje kralja Aleksandra. Ne spominje činjenicu da u izvoru jasno stoji izjava kralja da su Pašić i vlada u potpunoj saglasnosti sa njim po pitanju Rijeke (*Isto.*); Bukareli pravilno zaključuje da su Avecanine reči kod Jugoslovena shvaćene kao da Italija želi da se udalji sa Balkana dajući podršku Kraljevini SHS na Balkanu (M. Bucarelli, *n.d.*, 33).

Kraljevina SHS snabde oružjem.⁴⁹ Francuzi su, tumačeći Avecaninu izjavu, upozorili Britance da Italija gura Kraljevinu SHS da zauzme Solun, zbog čega se Kontarini morao pravdati Kamilu Bareru da je Italija samo želela da sa Jugoslovenima uspostavi ravnotežu na Jadranu.⁵⁰

Italijane je brinulo da će francusko-čehoslovački ugovor o očuvanju *statusa quo* u srednjoj Evropi ugroziti pregovore sa Kraljevinom SHS. Uprkos ranijoj saradnji oko pitanja Rura i Krfa, pozicije Pariza i Rima su se udaljavale. To pokazuje i činjenica da su Italijani vladi u Londonu saopštili da će sporazum sa Beogradom biti usmeren protiv dominacije Francuske u jugoistočnoj Evropi. De la Roka je krajem decembra savetovao jugoslovenskom otpravniku poslova u Parizu da Kraljevina SHS treba da reši pitanje Rijeke koristeći Musolinijevu popustljivost zbog mogućnosti da u Velikoj Britaniji vlast preuzme radnička partija.⁵¹

Završna faza pregovora i sklapanje sporazuma u Rimu

Po povratku iz Pariza kralj Aleksandar je direktno preuzeo na sebe inicijativu za postizanje sporazuma sa Italijom. Sa njim je iz Pariza doputovao i Spaljković, kome je povereno da sastavi tekst sporazuma. U literaturi se mogu pronaći oprečna mišljenja o efektu kraljevog boravka u Sarajevu. Milak zaključuje da je njegovo zadržavanje u Sarajevu odložilo formiranje jugoslovenskih predloga. Međutim, Poulain na osnovu francuskih izvora donosi potpuno nove informacije da su upravo u Sarajevu (Ilidži) vođeni završni pregovori sa Bodredom. Samo se tako i može objasniti kako je Sumonte mogao početkom januara tvrditi da će jugoslovenska vlada ubrzo dostaviti odgovor. Pašić je 5. januara 1924. godine prihvatio nacrt za dogovor sa Italijom. Narednog dana je Spaljković o tome obavestio Sumontea, naglašavajući da će sporazum biti osnova jugoslovenske politike uz želju kralja da se on (kralj) prikaže kao glavni arhitekta sporazuma između dve zemlje.⁵² Sumonteu je 6. januara dostavljen predlog političkog ugovora, nakon čega je Bodredo oba dokumenta odneo u Rim. Musolini je do 10. januara korigovao pojedine „frazе“ iz jugoslovenskog predloga, nakon čega se general vratio u Beograd sa gotovo identičnim tekstom predloga.⁵³

Tokom trajanja konferencije Male Antante, koja se održavala u Beogradu od 9. do 12. januara, jugoslovenska vlada je odlučila da prihvati sporazum sa Italijom.

⁴⁹ V. Vinaver, *n.d.*, 63. L. Čermelj, *n.d.*, 195; W. Klinger, *n.d.*, 388; Б. Глигоријевић, *n.d.*, 36–37; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 302.

⁵⁰ Marc Poulain, „L’Italie, La Yougoslavie, La France et Le Pacte de Rome de janvier 1924, La Comédie de l’ accord a trois”, *Balkan Studies*, vol. 16, no. 2, (jan, 1975), 112–114.

⁵¹ AJ, 341-26-86, Izveštaj iz Varšave, pov. br. 11719 od 12. 12. 1923. godine; Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 262–263; Ž. Avramovski, *n.d.*, 170; AJ, 388-10-25-436, Telegram Mihajlovića MID–u, pov. br. 1247 od 28. 12. 1923. godine.

⁵² DDI, doc. 536, 372, Beograd, 6. 1. 1924. godine, *Sumonte Musoliniju*; M. Poulain, *n.d.*, 114; Dragan Bakić, „Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1919–1926”, *Balkanica*, XLVII, (2016), 309–310;

⁵³ *Isto*, doc. 537, 373, Beograd, 7. 6. 1924. godine, *Isti Istom*; *Isto*, doc. 538, 373, Beograd, 7. 6. 1924. godine, *Isti Istom*; *Isto*, doc. 549, 382, Rim, 10. 6. 1924. godine, *Musolini Sumonteu*.

Narednih dana se proširila vest da će se Pašić sastati sa Musolinijem.⁵⁴ Francuska je za detalje sporazuma saznala tek kad je napravljena njegova konačna verzija. Pod utiskom toga, Francuzi su pokrenuli inicijativu da se zaključi trojni dogovor o uzajamnoj neutralnosti. Međutim, takva inicijativa nije prihvaćena. Spalajković je po povratku u Pariz 22. januara, politički sporazum predstavio kao ugovor o prijateljstvu sa Italijom. Suštinski gledano, jugoslovensko približavanje Italiji je značilo slabljenje francuskog uticaja na Balkanu. Delovanje poslanika Simona u Beogradu nije zadovoljilo francuske zvaničnike, zbog čega je januara smenjen.⁵⁵

U Rimu su 27. januara 1924. godine u sali Pobjede palate Kiđi potpisana dva sporazuma između Kraljevine SHS i Italije. Sa jugoslovenske strane ugovore su overili Pašić i Ninčić, dok je u ime Italije sporazume potpisao Musolini. Činu potpisivanja prisustvovali su Kontarini i poslanik Antonijević.⁵⁶ Jugoslovensko-italijanskim paktom o prijateljstvu i saradnji je dogovoreno poštovanje i saradnja dve države na očuvanju mirovnih ugovora u Trijanonu, Neiju i Sen Žermenu. Garantovana je neutralnost Italije ili Kraljevine SHS u slučaju napada jedne ili više stranih sila i diplomatska i politička pomoć druge strane napadnutoj državi. Dve strane su se obavezale da sporazumno deluju u cilju zaštite sopstvenih interesa na međunarodnoj pozornici. Sporazum je bio oročen na pet godina sa mogućnošću obnove. Drugim sporazumom je bilo dogovoreno ustupanje luke Baroš i Delte Kraljevini SHS u zamenu za priznanje italijanskog suvereniteta nad Rijekom, uz ispravku granice u okolini grada. Italija je pristala da ustupi Kraljevini SHS prostor „Porto Grande“ na pedeset godina sa cenom zakupa od jedne italijanske lire godišnje. Članovima 6, 7. i 8. je bila regulisana internacionalizacija železničke stanice u Rijeci, granična linija i konvencija o vodovodu. Italija je pristala da jugoslovenska manjina u gradu ima ista prava kao Italijani u Dalmaciji.⁵⁷ Potpisivanjem pakta o prijateljstvu, Musolini je priznao postojanje unitarne jugoslovenske države i obavezao se da neće podržavati antijugoslovenske pokrete.⁵⁸ U prepisci koju je vodio sa Sforcom, Pašić je istakao da je ugovor za njega „značio veliko moralno olakšanje, pravu radost“.⁵⁹

Jugoslovenska skupština je 18. i 19. februara potvrdila potpisane sporazume, a narednog dana je razmenjena ratifikacija ugovora između predstavnika dveju država. Nakon razmene ratifikacija, italijanska vlada je 16. marta 1924. godine usvojila akt kojim je Rijeka postala deo Italije. Tek u julu iste godine je potpisan trgovinski ugovor i konvencija o železnici.⁶⁰

⁵⁴ „Mala Antanta na Beogradskoj Konferenciji“, *Politika*, 9. 1. 1924, 1–2; W. Klinger, *n.d.*, 388–389; „Pred sastanak g. Pašića i g. Musolinija“, *Vreme*, 16. 1. 1924, 1.

⁵⁵ Б. Глигоријевић, *н.д.*, 38–39; З. Бајин, *Спалајковић, дипломата и контрареволуционар*, 226–228; S. Sretenović, *n.d.*, 240–241; M. Poulain, *n.d.*, 115–117.

⁵⁶ AJ, 341-26-85, Pakt o prijateljstvu Kraljevine SHS i Italije, od 27. 1. 1924. godine; „Naš sporazum o prijateljstvu s Italijom“, *Vreme*, 28. 1. 1924, 1.

⁵⁷ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1884, Zbirka dokumenata*, (Beograd: Rad, 1985), 160–162; F. Lefebvre D’Ovidio, *n.d.*, 387–389; M. Bucarelli, *n.d.*, 29.

⁵⁸ L. Monzali, *n.d.*, 38–39.

⁵⁹ Карло Сфорца, „Никола Пашић и уједињење Југословена: ратне и дипломатске успомене“, (Београд: Штампар Макарије, 2017), 256–258.

⁶⁰ E. Milak, *n.d.*, 168; Kraljevina SHS je potpisivanjem Rimskog sporazuma obezbedila sistem duple garancije svog teritorijalnog integriteta, koji joj je do tada bio garantovan od strane Francuske i Male Antante (M. Bucarelli, *n.d.*, 33–34). L. Monzali, *n.d.*, 39.

Francuska i čehoslovačka štampa su o dogovoru pisale sa rezervom. Takav stav može se povezati sa zabrinutošću vladajućih krugova u Parizu i Pragu da bi zbližavanje sa Italijom moglo odvojiti Kraljevinu SHS od dotadašnjih saveznika. Zbog toga je jugoslovenski predsednik vlade nakon potpisivanja sporazuma posetio francusko poslanstvo u Rimu.⁶¹

Pereti de la Roka je krajem januara predložio Spalajkoviću da Kraljevina SHS i Francuska sklope bilateralni ugovor.⁶² Predlog je bio sačinjen po uzoru na pakt koji je francuska vlada sklopila sa Čehoslovačkom nekoliko dana ranije. Jedan deo diplomatskih krugova video je u Rimskom ugovoru poraz francuske politike na Balkanu. Francuski zvaničnici su izostavljanje ugovora iz Versaja u Rimskom sporazumu doživeli kao davanje prostora Nemačkoj za ublažavanje odredaba na kojima je insistirala Francuska. Jugosloveni su ubrzo prekinuli razgovore o ugovoru sa Parizom, jer je sporazum sa Italijom pružao Kraljevini SHS mogućnost za slobodnije delovanje na Balkanu.⁶³

Zaključna razmatranja

Musolini je sredinom septembra odlučio da Kraljevinu SHS privoli na sporazum istovremenom vojnom i diplomatskom akcijom. Prvu je sproveo general Đardini okupacijom Rijeke 17. septembra, a drugu general Bodrero, iznoseći istog dana kralju Aleksandru predlog o političkom sporazumu. Na taj način su u dalji tok pregovora uvedena dva presudna faktora: *de facto* italijanska kontrola nad Rijekom i ponuda pakta o prijateljstvu. Izmenu okolnosti je u izvesnoj meri izazvala i Krfska kriza, kojom su na test stavljene Francuska, Engleska i međunarodne organizacije. Vlada u Beogradu je posmatrajući epilog navedene krize uvidela da pri rešavanju spora sa Italijom ne može računati na podršku Pariza, Londona i međunarodnih institucija.

Jugoslovenski monarh i vlada su pokazali interesovanje za zaključenje političkog sporazuma, usled čega su od početka oktobra nastavljeni pregovori oko Rijeke i otpočeli paralelni tajni pregovori za zaključivanje pakta o prijateljstvu. Tačka koja je dovela do prolongiranja pregovora se odnosila na teritorijalne kompenzacije u slučaju da jedna ugovorna strana ostvari teritorijalnu dobit. Ova odredba koja neodoljivo podseća na član VII iz ugovora o Trojnom savezu je izostavljena iz konačne verzije sporazuma, te ostaje nejasno na koju teritoriju su se mogle odnositi predložene kompenzacije.

Na osnovu teksta pakta o prijateljstvu, jasno se može uočiti da u njemu sadržane odredbe više odražavaju interese jugoslovenske strane. Time se može objasniti Poenkareova zbunjenost nacrtom ugovora koji mu je predstavio Spalajković. Problem je bio u tome što je predsednik francuske vlade isključivo posmatrao kako bi se odredbe mogle primeniti iz ugla Italije.

Odogovlačenje jugoslovenske strane se može objasniti strahom od narušavanja odnosa sa Francuskom. Taj problem je razrešen kraljevim boravkom u Parizu

⁶¹ AJ, 341-26-, Telegram *Gavrilovića MID-u*, 85 pov. br. 29 od 28. 1. 1924. godine; „G. Pašić u francuskom poslanstvu“, *Vreme*, 28. 1. 1924, 1.

⁶² З. Бајин, *Спалајковић, н.д.*, 226–227.

⁶³ К. Сфорца, *н.д.*, 258–260; S. Sretenović, *n.d.*, 306–307; Francuzi su strahovali da bi Kraljevina SHS mogla da iskoristi dogovor sa Italijom da izvrši ofanzivu prema Bugarskoj. (З. Бајин, *н.д.*, 226–227); Ч. Попов, *н.д.*, 263.

kada je nakon razgovora sa Avecanom donekle umirio Francuze, objašnjavajući namere Kraljevine SHS. Od Aleksandarovog boravka u Parizu pitanje sporazumevanja sa Italijom prešlo je potpuno u njegove ruke.

Musolini je menjajući od septembra taktiku prema Jugoslovenima ostvario potpuni trijumf, kojim mu je omogućeno snažnije delovanje na prostoru Balkana, slabljenje francuskog uticaja i konsolidovanje fašističke vlasti u Italiji. Sa druge Kraljevina SHS je ugovorom o Rijeci obezbedila ekonomske interese zapadnog dela države. Odredbe pomenutog ugovora su bile takve da Rijeka ekonomski nije mogla opastati drugačije osim u sastavu Italije. Sporazum je istovremeno uklonio pitanje koje je unutar države stvaralo antagonizam sa Hrvatima.

Politički sporazum sa Italijom je u kombinaciji sa Malom Antantom omogućavao Kraljevini SHS da se konsoliduje iznutra i efikasnije odgovori na izazove koji su dolazili prevashodno iz Mađarske i Bugarske.

U krajnjoj liniji najveći gubitnik u novouspostavljenom poretku je bila Francuska, jer je njeno uporište na Balkanu i u Podunavlju bilo uzdrmano, a njen uticaj na Italiju gotovo nestao.

REFERENCE

- Avramovski, Živko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, knjiga prva. Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1986,
- Бајин, Зоран. *Спалајковић, дипломата и контрареволуционар*. Нови Сад: Прометеј, 2021.
- Vakić, Dragan. „Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1919–1926”. *Balkanica*, XLVII, (2016). DOI: <https://doi.org/10.2298.BALC1647285B>
- Barros, James. *The Corfu incident of 1923, Mussolini and the League of Nations*. New Jersey: Princeton, 1965. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400874613>
- Blatt, Joel. „France and the Corfu–Fiume Crisis of 1923”. *The Historian*, vol. 50, no. 2, (feb. 1998). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6563.1988.tb00744.x>
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (da li je Jugoslavija bila Francuski „satelit“)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Živojinović, Dragoljub. „Ratni ciljevi Srbije i Italija (1917)”. *Istorija 20. veka*, br. 1 (1983).
- Живојиновић, Драгољуб. „*La Dalmazia o morte*“: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Живојиновић, Драгољуб. *У потрази за империјом Италија и Балкан почетком XX века*. Београд: Албатрос плус, 2013.
- I Documenti diplomatici italiani, Serie VII, vol. I, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato P.V., 1953.

- I Documenti diplomatici italiani, Serie VII, vol. II, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato P.V., 1955.
- Klinger, William. *Un'altra Italia: Fiume 1724–1924*. Rovigno: Centro di ricerche storiche Rovigno, 2018.
- Krizman, Bogdan. „Vanjskopolički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919“. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 2, no. 1 (1970), 23–25.
- Krizman, Bogdan. „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1975), 37.
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.
- Marković, Nikola. *Kraljevina SHS i grčko-turski rat 1919–1923*. Master rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2021.
- Milak, Enes. „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“. *Istorija 20. veka*, br. 14–15 (1982), 149–168.
- Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*. Novi Sad: Prometej, 2019.
- Monzali, Luciano, *Il Sogno dell'Egemonia. L'Italia, La Questione Jugoslava e L'Europa Centrale (1918–1941)*, Firenze: Le Lettere, 2010.
- Papafloratos, J. S. „The Fiume and the Corfu Incidents“. *Balkan Studies*, vol. 45, no. 2 (2004), 269.
- Patafta, Daniel. „Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918–sječanj 1924.)“. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 38, no. 1, (2006), 219–220.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslavija 1918–1884, Zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1985.
- Попов, Чедомир. *Од Версаја до Данцига*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Poulain, Marc. „L'Italie, La Yougoslavie, La France et Le Pacte de Rome de janvier 1924, La Comédie de l' accord a trois“. *Balkan Studies*, vol. 16, no. 2 (jan, 1975), 112–117.
- *Rapalski ugovor*: zbirka dokumenata, priredio: Vojislav M. Jovanović, Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1950.
- Radivojević, Miroslav. „Serbia, Italy's entrance into World War I, and The London agreement: a new interpretation“. *Istraživanja*, br. 31 (2020). DOI: <https://doi.org/10.19090/i.2020.31.183-196>
- Rallo, Michele, *Il coinvolgimento dell'Italia nella Prima Guerra Mondiale e la "Vittoria Mutilata"*, Roma: Settimo Sigilo, 2007.
- Ристовић, Милан. *Mussolini ante portas: Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*. Београд: Службени гласник, 2021.
- Sretenović, Stanislav. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.
- Сфорца, Карло. *Никола Пашић и уједињење Југословена: ратне и дипломатске успомене*. Београд: Штампар Макарије, 2017.
- Сфорца, Карло, Неимари савремене Европе, Београд: Космос, 1932.

- Sforca, Carlo, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, Roma: Mondadori, 1944.
- Caccamo, Francesco, *L'Italia e La „Nuova Europa“*, Milano: Luni Editrice, 2000, 304.
- Čermelj, Lavo. „Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS 1924“. *Zgodovinski časopis*, vol. IX, no. 1–4 (1955), 193.
- Šepić, Dragovan. *Italija, saveznici i Jugoslovensko pitanje 1914–1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- Yearwood, Peter J. „Consistently with Honour`: Great Britain, The League of Nations and the Corfu Crisis of 1923“. *Journal of Contemporary History*, vol. 21, no. 4 (Oct., 1986). DOI: <https://doi.org/10.1177/002200948602100404>

NEGOTIATIONS BETWEEN THE KINGDOM OF SHS AND ITALY FROM THE OCCUPATION OF RIJEKA TO THE TREATY OF ROME IN 1924

Milan Videnović, MA*

Summary

The paper presents the complex process of diplomatic activities of the Kingdom of SHS and Italy in order to reach an agreement on mutually disputed issues, in which the central place was occupied by the commonly named Rijeka/Fiume issue. This issue was a foreign policy issue for the Kingdom of SHS, if viewed within the framework of relations with Italy, and an internal political issue if viewed within the framework of the government's conflict with the Croatian opposition. The chronological framework included in the work covers the period from the Italian occupation of Rijeka on September 16, 1923, to the signing of the Treaty of Rome on January 27, 1924. The Italian occupation of Rijeka changed the negotiating positions and the very character of the negotiations, because the Italians put the territory under direct control. The negotiations were conducted directly, according to a plan previously established by Benito Mussolini. After the crisis worsened, the negotiating initiative went from Nikola Pašić to Momčilo Ninčić, the Kingdom of SHS's Minister of Foreign Affairs, whose solutions to the aforementioned issue were largely formulated on the basis of King Aleksandar I Karađorđević's views.

KEYWORDS: Italy, Kingdom of SHS, negotiations, Treaty of Rome, 1923, Rijeka, Mussolini

* Research Assistant, University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Republic of Serbia
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2913-8930>, E-mail: milan.videnovic@filfak.ni.ac.rs